

"כשאני עולה במדרגות, אני מרגיש כמו אברהם אבינו"

ריאיון עם פרופ' אברהם בירן, מנהל החפירה בתל דן

מראיין: אוריאל פיינרמן

(הריאיון נערך בחודש אוקטובר 2000)

בירן הלך לעולמו בגיל 99 בשנת 2008)

להתנחל בעמקים של שפלת יהודה. לוחמי השבט כבשו את העיר וקראוה על שם אביהם: "ויקראו שם העיר דן בשם דן אביהם אשר יולד לישראל, ואולם ליש שם העיר לראשנה" (שופטים יח כט). העיר דן סימנה את הגבול הצפוני של ישראל בתקופת המקרא. לא "ממטולה ועד אילת" אמרו באותם ימים, אלא "מדן ועד באר שבע"! כך לדוגמה בתקופת שמואל הנביא: "וידע כל ישראל מדן ועד באר שבע כי נאמן שמואל לנביא לה" (שמואל א ג כ). החל מימיו של ירבעם בן נבט מלך ישראל הייתה העיר אחד משני מרכזי הפולחן, יחד עם בית-אל שבדרום הממלכה. נראה שכעיר גבול נפגעה דן במלחמות שבין ארם לישראל, על אף שפעם אחת בלבד מוזכרת עובדה זו בצורה מפורשת: "וישמע בן הדד... ויך את עיון ואת דן ואת אבל בית מעכה" (מלכים א טו כ).

התל שוכן על צומת דרכים חשוב, באזור פורה, לא הרחק ממקור המים העיקרי של הירדן.

הצעת הזיהוי הראשונה של תל אל-קאצ'י עם דן העתיקה הייתה של אדוארד רובינסון בשנת 1838. חפירת בדיקה ראשונה נערכה בשנת 1963 על-ידי זאב ייבין. ב-1966 הוחלט לערוך חפירות הצלה בתל. החפירות נמשכו מאז מידי שנה בשנה בראשותו של אברהם בירן, תחילה מטעם 'אגף העתיקות והמוזיאונים' שבמשרד החינוך והתרבות, ובהמשך מטעם 'מכון נלסון גליק למקרא ולעתיקות' של ה'היברו יוניון קולג' בירושלים.

שלושים שנות החפירה חשפו ממצאים חשובים, ביניהם שער מהתקופה הכנענית התיכונה, במות פולחן מתקופת

כשנכנסתי להם בירן במשרדו שבמכון למקרא ולעתיקות ע"ש נלסון גליק בירושלים, ידעתי שנכונה לי חוויה אנושית מרתקת. כבר במבט הראשון התרשמתי מייחודו של האיש. הוא ישב בראש השולחן, מעיין במכתבים או במסמכים חדשים שזה עתה הגיעו. עברו, זה היה יום עבודה רגיל. עבורי, זאת הייתה תמונה מדהימה, לראות אדם שנולד בתחילת המאה הקודמת, הממשיך בעבודתו כאילו לא שמע על המילה 'פנסיה'! כשהתברר לו שאני מכפר-עציון, גולל בפניי את הקשר שלו עם גוש-עציון, כמובן זה מלפני מלחמת העצמאות. "באותה תקופה עבדתי בממשלת המנדט בירושלים, ואחת המשימות שלי הייתה לחקור מקרים של מוות לא טבעי. כך הייתי מעורב בפרשת מחלקת הל"ה, בחודש ינואר 1948. גם הכרתי אישית את משפחתו של מפקד המחלקה, דני מס".

כרקע לריאיון, נזכיר את תולדותיה של דן המקראית. הפעם הראשונה שדן מוזכרת במקרא היא בספר בראשית, בהקשר לרדיפת אברהם אחרי המלכים שלקחו את לוט בשבי: "וישמע אברם כי נשבה אחיו, וירק את חניכיו ילידי ביתו שמנה עשר ושלוש מאות וירדף עד דן" (בראשית יד יד). באותה תקופה היה שמה ליש (או לשם), והיא נזכרת בתקופת הברונזה התיכונה בכתבי המארות ובתעודות מארי. בספר שופטים מתוארת באריכות פרשת המעבר של שבט דן צפונה, לאחר שלא הצליח

ממלכת ישראל, וכן מערכת ביצורים מרשימה מאותה תקופה המורכבת משער ראשי ומשער חיצון. בתל דן גם נתגלו כתובות מעניינות. מהתקופה ההלניסטית נתגלתה כתובת הקדשה דו-לשונית המזכירה בצורה מפורשת את העיר דן. בשנות ה-90 נתגלו שלושה שברים של אבן בזלת עם כתובת בארמית המזכירה דמויות המופיעות בתנ"ך. בשתיים מהשורות, ניתן לקרוא, לאחר השלמות, על מלך מישראל ועל מלך מיהודה: "[יהו]רם.בר.[אחאב].מלך.ישראל", ו"[אחז]יהו.בר.[יהורם.מלך].ביתדוד". ההנחה של אברהם בירן ויוסף נוה היא, שהמלך הארמי חזאל הוא אשר הקים את המצבה המונומנטאלית בדן, על-אף ששמו אינו מוזכר בכתובת עצמה. בדומה למצבת מישע מלך מואב, נראה שגם המצבה בדן תיארה עלילות גבורה, הפעם של מלך ארם. בין היתר מסופר על הריגתם של שבעים מלכים, ביניהם יהורם מלך ישראל ואחזיהו מלך יהודה.

מובן שהאזכורים של "מלך ישראל", ובמיוחד של מלך מ"בית דוד", עוררו התרגשות עצומה בציבור הרחב. לראשונה במחקר הארכיאולוגי של ארץ-ישראל נזכר שמו של דוד בכתובת חיצונית מתקופת המקרא.

בת למשפחה מראשוני פתח תקווה, ולכן נסעה מראש פינה לבית משפחתה לקראת הלידה. בכל אופן גדלתי בראש פינה, ולכן אני בהחלט 'גלילי'.

אפשר לשאול באיזו שנה נולדת?

הו, זה היה בשנת 1909. כך שאני היום בן 91, תודה לאל!

איפה למדת?

כשאימא החליטה שאני צריך לקבל חינוך טוב, עברנו לחיפה, ולמדתי שם בבית-הספר הריאלי, שהיה אחד מבתי-הספר הטובים בארץ. סיימתי את הלימודים ב-1926. מנהל בית-הספר האמין שעלי להיות מורה, וכך נסעתי לסמינר למורים בירושלים.

מתי התחיל הקשר שלך עם הארכיאולוגיה?

הקשר שלי עם הארכיאולוגיה הוא קשר של אהבת הארץ. בתקופת הלימודים בחיפה היינו מטיילים הרבה מאוד ברגל. אני זוכר שהלכנו ברגל מירושלים לחברון. אחד האתרים הארכיאולוגיים הראשונים שעשה עלי רושם גדול היה סבסטיה, היא שומרון העתיקה, שנחפרה באותם ימים על-ידי משלחת אמריקנית.

האם כבר אז הגעת לתל דן?

כשגרתי בראש פינה יצאנו פעם לסיור כשאנו רכובים על סוסים. יום אחד הגענו למטולה, והחלטנו להמשיך לאורך הגבול. הכוונה היא לגבול בין ארץ-ישראל המנדטורית לאזורים שבשליטה צרפתית. כך עברנו לרגלי המדרונות הצפוניים של תל דן. זאת הייתה הפעם הראשונה שעברתי ליד התל.

מתי התחלת ללמוד ארכיאולוגיה?

אחרי הלימודים בירושלים החלטתי שאני רוצה לראות את העולם הגדול. התקבלתי לאוניברסיטה של פנסילבניה. באותה שנה נסעתי לבולטימור ונפגשתי עם פרופ' אולברייט. אולברייט היה במשך שנים אחדות מנהל 'המכון האמריקני ללימודי המזרח' בירושלים, הוא 'מכון אולברייט' הנוכחי. כאשר שהה בארץ הוא חפר בתל בית מירסים,

אז מיהו אברהם בירן?

אברהם בירן הוא בן למשפחת ברגמן. האבא של הסבא שלי הגיע ארצה בשנות ה-80 של המאה ה-19. הוא היה מהמייסדים של המושבה ראש משפחה, וסיפר שנאלצו למכור פינה. כך קיבלתי המחאה על שלי!

כלומר שאתה גלילי!

אמנם אני קורא לעצמי 'גלילי', אך נולדתי בפתח תקווה. אימא שלי הייתה

אותה זיהה עם דביר, ואין זה משנה כרגע אם הזיהוי הזה נכון או לא. כשהוא חזר לארה"ב בשנת 1931, הלכתי לראות אותו, והתברר שאין לו תלמידים רבים. והנה, פתאום מופיע סטודנט 'פלסטינאי', היודע גם עברית גם ערבית, והוא הציע לי ללמוד אצלו. להצעה זו היה שימוש מעשי. צריך לזכור שהלימודים באוניברסיטה היו יקרים, במיוחד בתקופה זו של משבר כלכלי בארה"ב. אולברייט סידר לי מלגה, וכך ביילתי ארבע שנים בבולטימור.

איפה התקיימה החפירה הראשונה שלך?

בשנות השלושים חזר אולברייט ארצה לשנה אחת כדי לנהל את 'האמריקן סקול'. הוא הציג בפניי בעיה: הכפר הערבי ענאתא שליד ירושלים מזהה עם ענתות המקראית, מקום מושבו של ירמיהו הנביא. החוקר הגרמני אלברכט אלט עשה סקר בענאתא ולא מצא חרסים מהתקופה הישראלית. מסקנתו הייתה שענאתא לא יכולה להיות ענתות. בסקרים שהוא עשה איתר אלט גבעה מול ענאתא, הנקראת 'ראס אל-חרובה' - 'ראש החרוב', שעליה מצא חרסים. דעתו הייתה שאולי זאת ענתות המקראית. אולברייט הציע לי לארגן משלחת. ואמנם מצאנו חרסים מתקופת הברזל.

אני רואה שאולברייט השפיע עליך רבות!

אולברייט היה אחד מאוהבי ישראל הגדולים, ממש חסיד אומות העולם. אני יכול לספר לך מעשה מעניין, שמשמש אותי לחינוך בני אדם. אחרי שסיימתי את החפירה ליד ענאתא, אמרתי לאולברייט שאמנם יש חרסים מתקופת הברזל, אך אלה חרסים מהמאות השמיניות והשביעית לפני הספירה. והנה נזכרת ענתות כבר בימי דוד ושלמה, אך לא נמצאו חרסים מהמאה העשירית לפני הספירה. ולכן אני מטיל ספק ש'ראס אל-חרובה' היא ענתות. אולברייט, כמורה טוב, אמר לי "תכתוב מאמר!" התרגשתי מאוד כי זה היה מאמרי הראשון. כתבתי מאמר, כששמי עוד 'ברגמן'. כשהמאמר התפרסם,

והנה כתוב, שיהושפט מלך יהודה בנה בירניות ביהודה". ירושלים - בירה - בירניות - התלהבתי מהרעיון, ולמחרת היום כבר החלפתי את שמי ל'בירן'!

איך התחיל הרומן עם תל דן?

המשכתי לדפדף בביטאון, ופתאום אני רואה שיש מאמר תגובה של אולברייט שמוכיח שאינני צודק! הוא לא קיבל את דעתי, אך הוא רצה להמריץ חוקר צעיר לפרסם ולהביע עמדה. אגב, אם כבר הזכרנו את ענתות, לפני שנים אחדות בא אלי קצין מטה ארכיאולוגיה ביהודה ושומרון, והודיע לי שבונים בתים ב'ראס אל-חרובה': "כיוון שחפרת שם ב-1935, אולי אתה רוצה להשלים את החפירה!"

אמרתי "יופי!" ארגנתי משלחת וחפרנו במקום. וגם היום אני בטוח ש'ראס אל-חרובה' היא ענתות! במיוחד שבסקר שנעשה בכפר ענאתא נמצאו חרסים מהתקופה הישראלית.

מהחפירה בענתות המשכת לחפירות נוספות?

כן. חפרתי בעבר הירדן וכן בשני אתרים חשובים בעיראק - בטפה גוורא קרוב למוסול שליד נינווה העתיקה ובתל ח'פ'גה ליד בגדד. לאחר מכן עברתי לעבוד בממשלת המנדט, בתור מושל העמק. בשנת 1938, רות ברנדשטר, לימים רות עמירן, שבאה מיבנאל והייתה בוגרת בית-הספר הריאלי, הציעה לי - או שמא אני הצעתי לה! - לערוך סקר ארכיאולוגי בעמק בית-שאן. ב-1961 נתמנתי למנהל אגף העתיקות והמוזיאונים והתחלתי את החפירה בתל דן, בשנת 1966.

איך ברגמן הפך לבירן?

בתקופה שלאחר מלחמת העצמאות הייתי מושל ירושלים. עסקנו בביצורים ובחזיוקים. היה לי מורה בבית-הספר הריאלי בשם שלמה דב גוייטין, מומחה גדול לערבית, שהמשיך אחר-כך לאוניברסיטה העברית. הוא התקשר אלי והזכיר לי שתמיד רציתי לשנות את השם ברגמן. זה היה נכון. פעם אפילו קראתי לעצמי בשם 'טוראי', כי יש משמעות דומה לשמי הקודם, אך מישוהו אמר שאם יחליפו את הט' בת' יגידו ששמי היה שור! פעם קראתי לעצמי 'בן אהרון'. בסמינר למורים היה לי מורה שהחליט להחליף את שמי ל'הררי', וכך אמנם כתוב בתעודה שלי! בא גוייטין ואמר לי כך: "אתה בונה ומחזק את ירושלים."

איפה התחילה החפירה?

בחפירות צריך מזל. מי שאומר שהוא יודע היכן צריך לחפור כדי למצוא - אל תאמין! כי את מה שהאדמה מסתירה אי-אפשר לנחש. כשהגענו אל האתר, חשבנו לחפור ליד המעיין. זכרנו את הסיפור על ירבעם מלך ישראל שבנה מזבח בן, והיה היגיון כלשהו שדווקא ליד המעיין נמצא את המזבח. הצבא לא אישר לנו לחפור שם בגלל העמדות הסוריות ששכנו ממול, והיה חשש שיהיו את חפירת האתר

שמע, יש ארכיאולוגים שבחרים אתר. לדוגמה, ידן בחר לחפור בחצור, כי היו לו ציפיות למצוא שם הרבה ממצאים, כיוון שכתוב בספר יהושע שחצור הייתה "ראש כל הממלכות האלה". כשהלכתי לחפור לראשונה בתל דן, זה היה במקרה. בשנת 1966 המתיחות בגבולות בין מדינת ישראל לבין שכנותיה הייתה גבוהה. צה"ל החליט לבצר את הגבול הצפוני, ובין היתר חפר תעלות בתל דן. באותם ימים הייתי מנהל 'אגף העתיקות והמוזיאונים' במשרד החינוך והתרבות. בתחילת עבודתי באגף, ארגנתי קבוצה של 'נאמני עתיקות', שהייתה מורכבת מצעירים שהיו מדווחים על תגליות בשטח או על פגיעה באתרי עתיקות. בקיבוץ דן היו שלושה חברים נאמני עתיקות, ביניהם דוד אמיר, שלימים יכתוב ספר על מחקריו בגליל. יום אחד הם הודיעו לי שצה"ל הורס את תל דן. כשהגענו למקום ראינו שאכן נחפרו תעלות. החלטנו לבצע חפירת הצלה בצד הצפוני של התל. חפירת הצלה אינה חפירה מתוכננת מראש, אלא חפירה קטנה. אגב, לאחרונה הצעתי בישיבת המועצה הארכיאולוגית לשנות את השם לחפירת 'חירום'!

איך ניתן לאדם לחפור בתל חשוב כמו תל דן?

ניהלתי את 'אגף העתיקות', כך שאני נתתי את רשיונות החפירה!

כלומר שנתת רשיון לעצמך?

לא הייתי מעז לעשות דבר כזה אם היה מדובר בחפירה גדולה. כאן הייתה כוונה לחפירת הצלה בלבד. יחד איתי היו כמה חברים בעלי ניסיון, כמו זאב ייבין, גרשון אדלשטיין, דני בהט, וסיליוס צפיריס ואחרים.

ושרידי הטיח הלבן שכיסה אותו נשתמר על פניו ובין הנדבכים. המשכנו בחשיפת הפן החיצוני של מבנה הלבנים עד שהגענו לקשת. נתברר שלפנינו שער בן שלוש קשתות עומד על תלו כביום בנייתו.

אני מבין שהזיהוי של התל עם דן העתיקה אינו מוטל בספק?

שמו של התל היה תל אל-קאצי. כבר באמצע המאה ה-19 זיהה החוקר רובינסון את התל עם דן המקראית. הזיהוי התבסס על משמעות השם 'קאצי', כלומר 'שופט' - והרי 'דן' פירושו 'שופט', וגם על אב הכנסייה אבסכיוס שקבע את מיקומה של דן כארבעה מילין מבניאס.

ההוכחה הסופית לזיהוי התל עם דן העתיקה באה באחת מעונות החפירה, כשמצאנו כתובת בשתי שפות, ביוונית ובארמית. ביוונית כתוב בפירוש "לא אל אשר בדן". הכתב הוא ברור, כתוב יפה. אני אוהב להשתעשע ברעיון, שהוסיפו שורה בארמית מתחת ליוונית. כאילו אדון זוילוס, שנדר נדר לאל, חשש שמא האלוהים של דן איננו יודע יוונית, ולכן הוסיף שורה בלשון שהייתה מקובלת על תושבי דן באותם ימים! וכך הוא כותב בארמית: "... נדר זילס לאל..." - בדיוק כאן יש שבר בכתובת. כמעט ברור שכתוב "בדן נדר זילס לאלהא". הכתובת הזאת היא ההוכחה הסופית לזיהוי של דן. ובכל זאת יש חוקרים שרוצים להציע הצעות אחרות שאינן נראות לי.

האם הממצאים מאירים משהו על המסופר בתנ"ך?

היה זה המורה שלי אולברייט, שקבע שאין הארכיאולוגיה באה להוכיח דבר על הכתוב בתנ"ך. 'הגוי' הזה הדגיש,

כהכנה למלחמה. מסיבה זו עברנו לחפור בצד הדרומי של התל. השאלה הייתה איפה להתחיל לחפור בצד הזה. במקום כלשהו בצבצו שני גושי אבן והחלטנו לעשות חתך ביניהם. מאוחר יותר התברר שאבנים אלה היו חלק מהשער הישראלי. כך שתחילת החפירה הייתה בתוך בית השער.

מדוע אתה מדבר על מזל, הרי חשבתם והתלבטתם היכן מתאים לערוך את החפירה?!

זה מזל עם מחשבה!

האם כבר בעונה הראשונה חשפתם שרידים מעניינים?

כן. נתגלה ריצוף אבן מהתקופה הישראלית, שלימים יוביל למסכת שערין וביצורים מהתקופה הישראלית בימי המלכים אחאב וירבעם השני. כמו כן גילינו שרידים מהתקופה הכנענית התיכונה. התברר לנו שצורת האתר היא לפי סוללת עפר שמקיפה את התל כולו.

איך נתגלה השער הכנעני?

במקרה. אנחנו עקבנו אחר שיטת הבנייה של סוללת העפר שהקיפה את האתר. בפן הדרומי נחשף מבנה אבן ששימש גרעין או שלדה לשכבות העפר המשופעות. בפינה הצפונית מזרחית נחשף מבנה לבנים. כדי לברר אם אכן המבנה נמצא לאורך כל הפן המזרחי של האתר חפרנו שטח נוסף של כ-150 מ' דרומה וגם כאן נחשף מבנה לבנים. ליתר ביטחון פתחנו ריבוע נוסף בפינה הדרומית - מזרחית של האתר. מבנה הלבנים שנתגלה נראה שונה מהאחרים

מאירה את הכתוב במקרא והמקרא מאפשר להבין דברים שמוצאים אותם בחפירה. אחד האתרים שזה בא לידי ביטוי הוא תל דן.

אפשר לקבל דוגמאות?

בהחלט. כתוב אצל דוד שהוא יושב בין השערים (מל"ב יח כד). מה הכוונה "בין השערים"? תבוא לדן ואראה לך איך יושבים בין השערים! פשוטו כמשמעו! מהתקופה הישראלית נתגלו שני שערים, אחד ראשי ואחד חיצוני. זאת המשמעות של ישיבה "בין השערים". ועוד דוגמה: בין השערים האלה נמצא מיתקן שעד היום מתלבטים בייעודו. זהו מיתקן מרובע ולידו בסיסי עמודים וספסל. בספר רות כתוב, שבועז עולה אל השער ואומר לזקני העיר "שבו פה". איפה הם יושבו? על הספסל שבין השערים! לגבי המיתקן, אולי שימש כמושב למלך או לפסל. ועוד: ליד המיתקן הזה הייתה אבן אחת עומדת שקראנו לה מצבה. היא דומה מאוד למצבות שמצא יוחנן אהרונבי בקודש הקודשים בערד. עם הזמן נתגלו בדן חמש מצבות עומדות בכניסה לשער החיצוני. יוצא שהיה שם פולחן של מצבות. אצל יאשיהו מוזכר שהוא ניתץ את "במות השערים" (מל"ב כג ח). למה הכוונה? בדן ניתן לקבל תשובה לכך: אלה המצבות שבין השער הראשי לשער החיצוני. המעניין הוא שמהשער הראשי יש דרך מלכותית יפה ומרוצפת המגיעה לראש הרכס, שעליו נבנה שער עליון, כנראה על-ידי ירבעם השני. וגם שם יש מצבות. יוצא שעניין המצבות היה חשוב. יתר על כן, על המילוי של החורבן האשורי, מצאנו במת מצבות קלאסיות: מבנה, אבנים, ריצוף, מצבות, ואבן בזלת צמודה למצבה. זאת אומרת שלא במקרה דיברו הנביאים נגד המצבות והבמות. הפולחן הזה היה כל-כך מושרש אצל עם ישראל, שגם אחרי הכיבוש האשורי ושבירת הבמה של עגל הזהב בנו במה חדשה.

אתן לך עוד דוגמה. מסופר בתנ"ך על המלחמות בין ארם לישראל. והנה באחד הקרבות של אחאב, לאחר שהוא מכה את בן-הדד, אומר המלך הארמי למלך ישראל "הערים אשר לקח אבי מאת

השער הזה הוא מיוחד במינו. והנה, תמיד למדנו שהרומאים הם אלה שהמציאו את הבנייה בקשתות. כשחקרנו את הסוללה של התל מצאנו שער כנעני עם קשת נהדרת מתקופת הברונזה התיכונה. לימים מצאנו עוד שתי קשתות, ומכאן השם 'שער שלושת הקשתות'. אני משתעשע במחשבה, שלא יעלה על הדעת שאברהם אבינו יכה את המלכים ויגיע עד דן ולא יוזמן על-ידי מלך ליש של הימים ההם. אני מודה שכשאני עולה במדרגות, אני מרגיש כמו אברהם אבינו שהגיע לעיר ליש! אז למה כתוב בבראשית "דן"? זה מובן מאליו! הסופר שכתב את הסיפור בתקופה מאוחרת יותר ביקש לתת שם ידוע יותר לאנשי תקופתו, והשם המוכר היה דן ולא ליש.

'שער שלושת הקשתות' הוא תגלית מדהימה, לא בגלל שזה מוכיח שלא הרומאים המציאו את הקשת. באמת כבר בארם נהריים נמצאו שרידים קדומים של קשת. אלא שזה המקום היחידי בעולם שעומד שער על תלו כביום בנייתו. המזל שלנו הוא שמשום מה החליטו הקדמונים לבטל את השער. הם סתמו את השער באדמה וכיסו את כל המבנה באדמת הסוללה שהקיפה את העיר. ולכן מצאנו כלים שלמים, שהיו הכלים האחרונים שהשתמשו בשער לפני שכיסו אותו.

עד כמה שאני זוכר ניתן לראות רק חלק מהשער הזה!

הבעיה היא שיש קושי לשמר את השער כיוון שהוא בנוי מלבנים. לכן כיסינו את רובו, ורק החלק המזרחי בולט החוצה. יתכן שגם את החלק הזה נצטרך לכסות בעתיד. הטיפול הוא מסובך ואפילו הבאנו מומחים לשימור לבנים באתרים אינדיאניים בארה"ב.

ומה עם המילים "בית דוד" שנמצאו כתובות בפעם הראשונה על ממצא מתקופת המקרא?

ההתרגשות סביב המילים "בית דוד" נובעת מכך, שיש היום חוקרים ששוללים את קיומה של הממלכה המאוחדת ואפילו את הדמויות של דוד ושלמה כדמויות היסטוריות. התגלית הזאת עם האותיות "דוד" היא הוכחה ברורה למצדדים בקיומה של ממלכה מאוחדת. אמנם יש כאלה שהציעו לקרוא את המילה כ"דוד" עם חולם או עם שורוק. והיה אפילו מי שהציע לראות את הכתובת כזיוף! ההתרגשות אינה נובעת מזה שמצאנו כתובת עם המילים "בית דוד". אישית, לא הייתי צריך את הכתובת כדי להוכיח שהיה דוד. עבורי היא לא יותר מאשר אסמכתה. כמו שלא הייתי זקוק לכתובת "לאל אשר בן" כדי לדעת שאני בן. הכתובת היא אתגר לאלה ששוללים את עצם קיומו של דוד. מעניין שיש מי שמציע לקרוא מחדש קטע ממצבת מישע. כבר לפני כן הייתה אפשרות לקרוא את המילה "דוד" בכתובת, אך זה לא היה נראה סביר. לאחר הגילוי של הכתובת בן, הציע חוקר בלגי

שהמקרא שנכתב בהשראה אלוהית אינו זקוק לארכיאולוגיה. מהבחינה הזאת הוא היה שונה מהמורה שלו, הפרופ' הגרמני למקרא האופט, שהיה מאוד קיצוני בגישתו השוללת הרבה מההיסטוריה המופיעה בתנ"ך. אני מקבל את הגישה של אולברייט. מה שאפשר לומר הוא, שהארכיאולוגיה

אביך אשיב וחצות תשים לך בדמשק כאשר שם אבי בשומרון" (מל"א כ לד). מה פירוש המילה "חצות"? זהו ביטוי שמופיע בקינת דוד, "אל תבשרו בחוצת אשקלון" (שמ"ב א כ), וכן בספר ירמיהו, "עוד ישמע בערי יהודה ובחצות ירושלים" (ירמיהו לג י). בדרך-כלל מתרגמים את המילה ל'רחובות'. אני מזמין אותך לדן להראות לך חוצות ממש. מחוץ לשער החיצון, ליד הריצוף, יש שורת מבנים שאין שם אחר לתת להם מאשר 'חוצות', כי אלה בתים מחוץ לחומה. לא ברור למה שימשו המבנים האלה כי לא נמצא בהם ממצא. אולי היו שם חיילים. בכל אופן חוצות כאלה בנה אחאב בדמשק. ואולי נמצא עוד כאלה בחפירות בשומרון.

אני חייב לספר לך סיפור. כשהייתי ב'אמריקן סקול', הגיע חוקר מארה"ב שחקר את העיר נינוה. הוא ארגן משלחת שתצא לחפור באתר הנמצא ליד מוסול בעיראק, והוא הציע לי להצטרף אליו. נסעתי ברכבת לדמשק ומשם למוסול שבדרך לבגדד. בין מוסול לתל שהייתי אמור לחפור בו עברתי ליד תל אדיר בשם קויונג'יק. התל הזה מזוהה עם נינוה. אני מוכרח לומר שאז הבנתי את המילים בספר יונה, שנינוה היא "עיר גדולה לאלהים מהלך שלשת ימים" (יונה ג ג). זה מתקבל על הדעת. אם אתה חושב שנינוה היא כמו מגידו או ירושלים, אז התשובה היא לא! היא הייתה עיר בירה של אימפריה אדירה. שוב, אין הארכיאולוגיה מוכיחה כלום, אך היא מאירה את הכתוב בתנ"ך.

האזכור הראשון של דן בתנ"ך הוא בספר בראשית, כאשר אברהם רודף אחרי המלכים שלקחו את לוט בשבי. כיצד אברהם יכול היה לבוא לדן, אם רק מאות שנים מאוחר יותר ינחל השבט את נחלתו? והאם אתה בכלל מזכיר את סיפור אברהם כשאתה מדריך בתל?

חבל שאנו לא מטיילים עכשיו בתל! אם היינו שם, הייתי מביא אותך לאחד המקומות המיוחדים ביותר בן, שתיררים מכל העולם באים לראות. הכוונה היא לשער העיר הכנענית מהמאה ה-18 לפני הספירה.

תאר לי רגעים של התרגשות גדולה במהלך החפירה.

שלושים שנה חפרנו בתל דן, וכל שנה הביאה את התגליות החשובות שלה. בכל אופן, הייתה התרגשות כשחשפנו שתי כתובות משמעותיות: אחת ביוונית וארמית, המזכירה בצורה מפורשת את העיר דן, ואחת בארמית המזכירה את "ביתדוד".

איך נתגלתה הכתובת הארמית?

עבדנו מחוץ לשער החיצון ומצאנו רחבה גדולה, שבקצה שלה חשפנו מפתן שהימצאותו במקום הזה לא הייתה מובנת. כך עמדנו תוהים על החידה הזאת. השעה הייתה 13:30, וקרני השמש האירו קיר אחד שתחם את הריצוף. גילה קוק, המודדת של המשלחת, תקעה יתד לשם עריכת המדידות. לפתע אמרה "יש פה כתב"! ניגשתי, הסתכלתי למטה, וראיתי לוח אבן גדול ועליו שורות כתובות. צעקתי "אלוהים, הנה לנו כתובת"! זאת הייתה התרגשות עצומה. נכון שגם לפני כן מצאנו חרסים עם כתוב, לדוגמה, חרס עם הכיתוב "לאמצ", ואם כי לא היה קשר בין אמוץ זה לבין אביו של הנביא

ישעיהו, אין ספק שזה היה נחמד למצוא כתובת עם השם הזה. אך הפעם נמצא לוח בזלת עם כתובת ארוכה, וזה כבר היה משהו אחר.

קראת את הכתובת באותו רגע?

חוץ מאותיות אחדות - לא. התקשרתי לידידי יוסי נווה, מומחה לפענוח כתובות ואשר עבד איתי ב'אגף העתיקות', והוא זה שקרא את הכתובת.

מה ריגש אותך יותר מכל בכתובת הזאת?

המילים "מלך ישראל"! לראות בכתובת הכתובה בלשון הארמית את המילים "מלך ישראל" במדינת ישראל היה עבורי דבר גדול. לאיש כמוני שגדל בראש פינה ולמד בריאלי והיה פקיד המנדט והיה מושל ירושלים. בשבילי לראות שחור על גבי לבן - או ליתר דיוק שחור על גבי שחור! - את המילים "מלך ישראל" היה דבר שמרגש אותי עד היום...

לא-יהודי בשם למר לקרוא את המילה "דוד" גם במצבת מישע.

אתה מתכנן לחפור עונות נוספות בדן?

אני חושב שזה מספיק!

אברהם, תודה רבה!

רגע, מה תעשה עם כל החומר הזה?

אסכם את הריאיון ואפרסם אותו למדריכים, בתקווה שזה

יעזור להם להדריך בתל דן.

דע לך שזה מאוד מסוכן מה שאתה עושה.

מדוע?

מפני שיש מדריכים שמתלהבים ומלהיבים אחרים, אך יש מדריכים משעממים ש"יהרגו" את הסיפורים האלה...